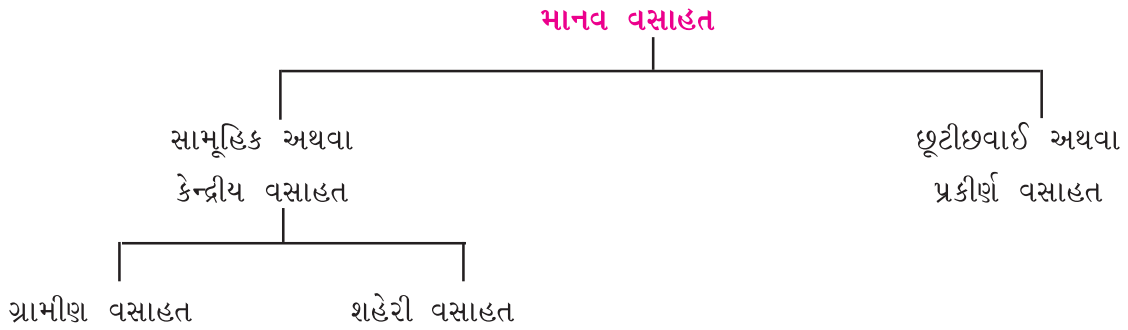
8 માનવ વસાહતો

માનવી માટે ખોરાક પછીની બીજી અનિવાર્ય જરૂરિયાત એટલે આવાસ (રહેઠાણ). માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે સાથે આવાસોના પ્રકાર બદલાતા ગયા. ગુફામાં રહેતો માનવી આજે ગગનચુંબી ઈમારતોમાં રહેવા લાગ્યો. છૂટાછવાયા રહેઠાણોને બદલે વધુ સંખ્યામાં નજીક નજીક અને સામૂહિક રીતે બનાવેલાં રહેઠાણોની પરિસ્થિતિનું નિર્માણ જરૂરી બન્યું. પરિણામે 'વસાહત' નો ખ્યાલ ઉદ્ભવ્યો.

માનવ સંસ્કૃતિના ઉત્ક્રાંતિકાળ દરમિયાન માનવીએ સ્વરક્ષણ માટે રહેઠાણો બાંધવાની શરૂઆત કરી. આવા રહેઠાણોની સંખ્યા સમય જતાં વધતી ગઈ. આવા રહેઠાણોના સમૂહને વસાહત કહેવામાં આવે છે. ભૂગોળવિદ્ ગ્રિફિથ ટેઈલરે માનવ વસાહતની સામાન્ય વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે કે **રહેઠાણોનો વિશાળ સમૂહ એટલે વસાહત.** અહીં રહેઠાણોની સંખ્યા નિશ્ચિત નથી. તે છૂટાં છવાયાં એક કે તેથી વધુ ઝૂપડાં કે ઘરોની બનેલી હોય અથવા ઘણી વધુ સંખ્યામાં મોટા પાકા મકાનોની બનેલી પણ હોઈ શકે.

વસાહતોનું વર્ગીકરણ

વસાહતો જુદી જુદી અનકૂળતાઓ પ્રમાણે ઉદ્ભવે છે. તેમનાં કદ, દેખાવ તથા અન્ય કેટલાંક લક્ષણોને આધારે વસાહતોને જુદી જુદી રીતે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. લોકોનો વ્યવસાય, વસ્તી, પ્રણાલી, વસાહતનો આકાર વગેરે પરિવર્ત્યો પ્રમાણે પણ વસાહતોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.

સામૂહિક અથવા કેન્દ્રીય વસાહત

જ્યારે ઘણાં કુટુંબો અને વધુ સંખ્યામાં માનવીઓ એકત્ર થઈને પોતાનાં રહેઠાણો પરસ્પર નજીક નજીક ઊભાં કરે છે અને તેમાં કાયમી વસવાટ કરવાની શરૂઆત કરે તેવી પરિસ્થિતિને સામૂહિક વસાહત કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારની વસાહતોમાં રસ્તા, શેરીઓ, મકાનો વગેરે વ્યવસ્થિત રીતે આયોજિત કરવામાં આવેલા હોય છે.

જ્યારે એક કરતાં વધુ કુટુંબો અને વધુ સંખ્યામાં માણસો ભેગા મળીને પોતાનાં નિવાસસ્થાનો શક્ય એટલાં નજીક નજીક ઊભાં કરે અને તે વસવાટ કાયમી બને તેવી વસાહતોને સામૂહિક વસાહત કહી શકાય.

કદ અને તેનાં કાર્યોને આધારે સામૂહિક વસાહતોના મુખ્ય બે વિભાગો પડે છે : (1) ગ્રામીણ વસાહત અને (2) શહેરી વસાહત

(1) ગ્રામીણ વસાહતો :

ગ્રામીણ શબ્દ પ્રાથમિક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું પ્રાધાન્ય સૂચવે છે. વિશ્વભરમાં જેને ગ્રામ્ય વસાહત કહેવામાં

આવે છે તેવી વસાહતોમાં રહેતા લોકો પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ખેતી, પશુપાલન, મત્સ્યયન કે વન્ય પેદાશો એકઠી કરવી વગેરે ઉપર આધાર રાખતા હોય છે. આજે પણ ખેતી એ ગ્રામીણપણાનું મુખ્ય અને મહત્ત્વનું લક્ષણ ગણવામાં આવ્યું છે. પશુપાલનને આ ખેતીનો અંતર્ગત ભાગ ગણવામાં આવે છે.

સમુદ્ર, નદી કે સરોવરની નજીક સ્થપાયેલી ગ્રામ્ય વસાહતમાં મત્સ્યપ્રવૃત્તિ પણ નોંધપાત્ર મહત્ત્વ ધરાવતી હોય છે. વન્યક્ષેત્રોની નજીક વિકસેલી ગ્રામ્ય વસાહતોમાં વન્ય પેદાશોનું એકત્રિકરણ, શિકાર અને ખનન પ્રવૃત્તિઓ વધુ મહત્ત્વ મળે છે. ત્યાં ખેતીના વિકાસ માટેની તક ઓછી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ ખેતી સિવાયની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વધુ વિકાસ પામે છે.

આમ, વિવિધ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં વિકસેલી ગ્રામીણ વસાહતો કેટલીક આગવી લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવે છે. આવાસોનાં કદ, બાંધકામ, આકાર, બાંધકામમાં વપરાતી સામગ્રી વગેરે મુદ્દાઓ આધારે ગ્રામીણ વસાહતોનું વિસ્તૃત વર્ગીકરણ કરી શકાય.

વિકાસ પ્રણાલીને આધારે ગ્રામીણ વસાહતોના આ પ્રમાણે પેટા પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે :

(1) લંબચોરસ પ્રણાલી (2) રૈખિક પ્રણાલી (3) ચક્રીય પ્રણાલી (4) ત્રિકોણીય પ્રણાલી (5) ઉપચક્રીય પ્રણાલી (6) તારક પ્રણાલી (7) નિહારિકા પ્રણાલી વગેરે.

(1) આયતાકાર (લંબચોરસ) પ્રણાલી : એક અંદાજ પ્રમાણે વિશ્વની 50 ટકાથી વધુ વસ્તી આ પ્રકારની ગ્રામીણ વસાહતમાં રહે છે. ફળદ્રુપ મેદાની ક્ષેત્રોમાં આવી વસાહતોનું પ્રમાણ વધુ છે. ગંગાના મેદાનમાં આવી અનેક વસાહતો છે. જર્મની, ઈઝરાયેલ તથા ફ્રાન્સમાં આવી પ્રણાલીની વસાહતોની સંખ્યા વધુ છે.

(2) રૈખિક (રિબન) પ્રણાલી : રૈખિકતા એ વસાહતનું ઘણું જ મહત્ત્વનું લક્ષણ ગણવામાં આવે છે. અહીં આવાસોની ગોઠવણી સડક, રેલમાર્ગ, નદી કે નહેરના કાંઠાની સમાંતર સ્થિતિમાં ગોઠવાયેલી જોવા મળે છે. સમુદ્ર કિનારે પણ કેટલીક વસાહતો વિકસી છે. બૃહદ્ હિમાલયક્ષેત્રમાં તથા ગંગાના કિનારા પર રૈખિક વસાહતો છે. તેને રિબન પ્રણાલી પણ કહે છે.

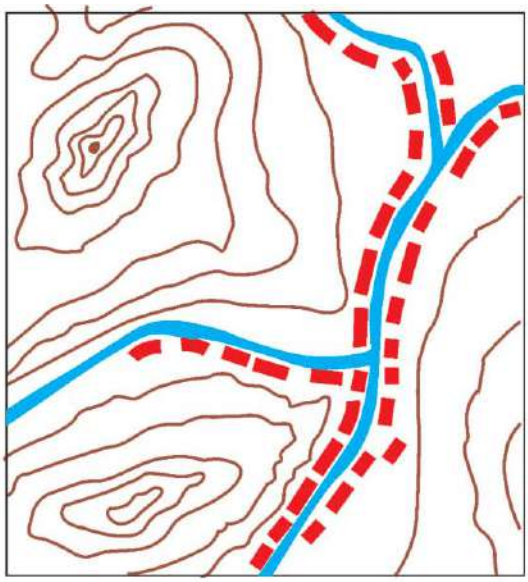
(3) ચક્રીય પ્રણાલી : ચક્રીય વસાહત પ્રણાલી મહદ્અંશે અગરિયાઓ તથા માછીમારો દ્વારા રચાય છે. જમીનખંડમાં જ્યાં ખારા પાણીનાં જળાશયો હોય ત્યાં તથા સાગરકાંઠે અગરિયાઓની વસાહતો ચક્રીય હોય છે.

(4) ત્રિકોણીય વસાહત પ્રણાલી : ત્રિકોણીય પ્રણાલી મોટાભાગે નદીઓના સંગમ સ્થાનો નજીક રચાય છે. નદી કિનારાના અવરોધને લીધે વસાહતનું ભૌતિક વિસ્તરણ ત્રિકોણ આકારમાં ગોઠવાય છે. મંડોવી અને ઝુઆરી નદી (ગોવા) વચ્ચે ત્રિકોણીય વસાહતનું નિર્માણ થયું છે.

(5) ઉપચક્રીય વસાહત પ્રણાલી : આ પ્રણાલી વળાંક લેતી નદી કે વક્રાકાર માર્ગોના કિનારે જોવા મળે છે. વળાંકની સાથે સાથે આ વસાહત આકાર પામતી જાય છે.

(6) તારક આકારની વસાહત પ્રણાલી : જ્યાં ઘણા માર્ગો ભેગા થતા હોય તેવા સ્થળે તારક આકારની વસાહતો વિકસે છે. સામાન્ય રીતે આવી વસાહત પ્રાદેશિક વ્યાપારનું કેન્દ્ર હોય છે. આસપાસના પ્રદેશો પરસ્પર વ્યાપાર વિનિમય કરવા માટે આવી રીતે વિકસેલી તારક આકારની વસાહતોનો આધાર લેતા હોય છે. જો અહીં પાણી, સડકો અને ક્વચિત રેલમાર્ગોનું પ્રમાણ વધુ હોય તો તે વસાહત વધુ વ્યાપક વિસ્તાર ઉપર વિસ્તરણ પામે છે. અહીં આવાસો મોટાભાગે ચારે તરફ જતા માર્ગોની નજીક નજીક બાંધવામાં આવ્યા હોય છે. આવી વસાહતો વાયવ્ય યુરોપ, યાંગઝિયાંગ (ચીન)નાં મેદાનો તથા ગંગા-સતલુજનાં મેદાનોમાં જોવા મળે છે.

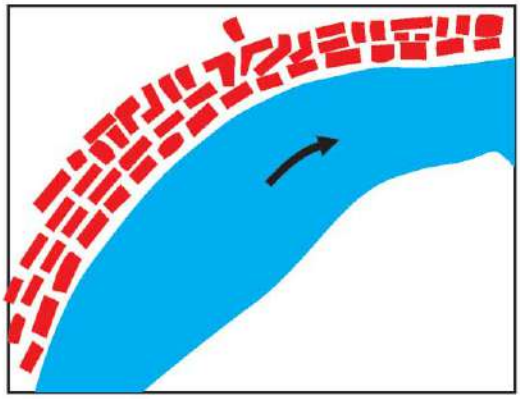
(7) નિહારિકા વસાહત પ્રણાલી : જ્યારે કોઈ વસાહતનો આકાર નિહારિકા જેવો રચાય ત્યારે તેને નિહારિકા

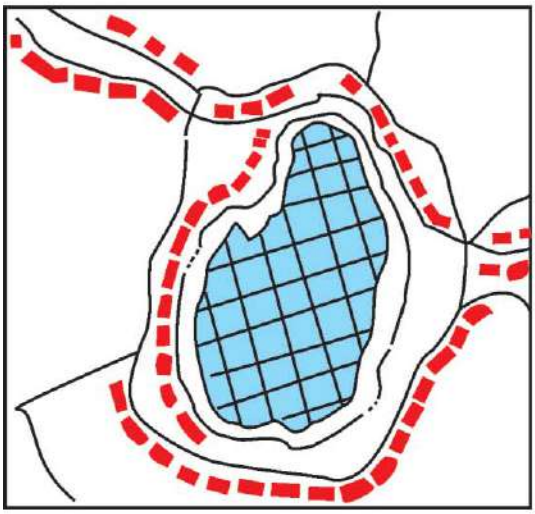
રૈખિક (Linear)

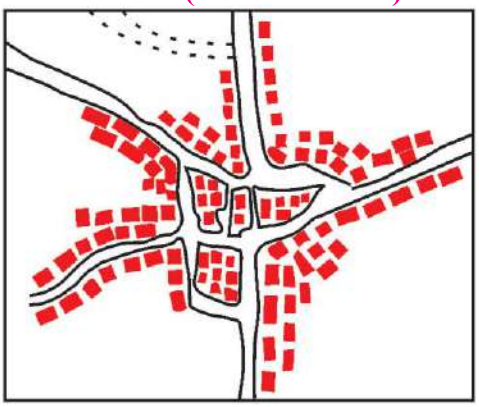
ત્રિકોણીય (Triangular)

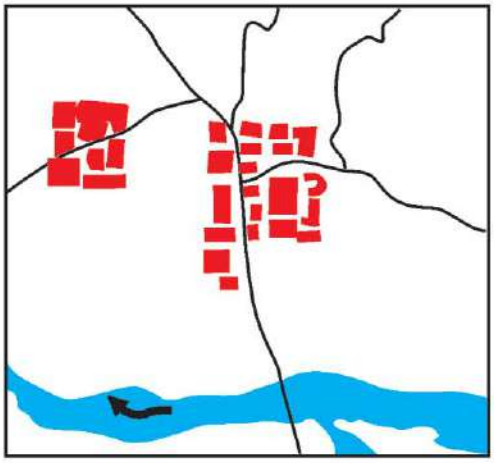
ઉપચક્રીય (Semi Circular)

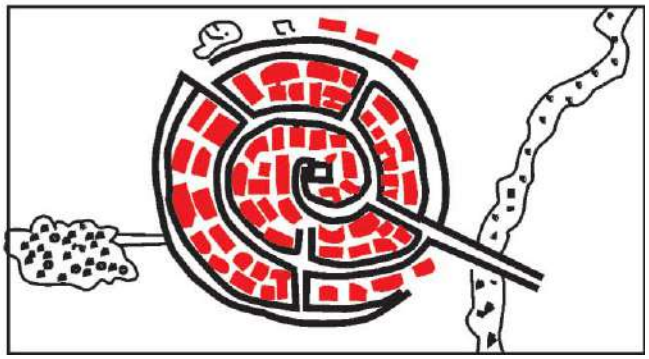
ચક્રીય (Circular)

તારક (Star-Shaped)

આયતાકાર (Rectangular)

નિહારિકા (Nebular)

8.1 ગ્રામ્ય વસાહતોના પ્રકાર

પ્રણાલીની વસાહત કહે છે. તેમાં સામાન્યતઃ મધ્યમાં ઊંચો ટેકરાળ વિસ્તાર હોય અને તેની ફરતે આવાસો રચાતાં કાળક્રમે તેમાંથી નિહારિકા પ્રણાલી દર્શાવતી વસાહત વિકાસ પામે છે. આવી વસાહતોનું કદ શરૂઆતમાં નાનું હોય છે પણ સમય જતાં તેમના કદમાં નોંધપાત્ર વિસ્તરણ થતું હોય છે. આવા આકારની ઘણી વસાહતો પહાડી ક્ષેત્રોમાં જોવા મળે છે.

(2) શહેરી વસાહત

આ વસાહતોની આગવી ઓળખ એ છે કે તેમાં વસતા લોકો પોતાની આજીવિકા દ્વિતીયક, તૃતીયક તથા ચતુર્થક પ્રકારની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી મેળવે છે. જીવનશૈલી પણ ગ્રામ્ય વસાહત કરતાં ઘણી રીતે ભિન્ન હોય છે. રોજીંદા જીવન વ્યવહારમાં પણ યંત્રો કે યાંત્રિક સાધનોનો ઉપયોગ વધુ હોય છે. સાથે સાથે અહીં જનસંખ્યાનું પ્રમાણ તથા ગીચતા પણ ગ્રામ્ય વસાહતની સરખામણીમાં વધુ હોય છે.

શહેરી વસાહતના માપદંડ

નગર (કસબો) શબ્દનો ઈંગ્લીશ પર્યાયવાચી શબ્દ ટાઉન છે જ્યારે મોટા નગરને શહેર (City) કહે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે સીટી શબ્દની ઉત્પત્તિ લેટિન ભાષાના શબ્દ સીવિટાઝ (Civitas) ઉપરથી થઈ છે. આપણે નગર અને શહેર આ બન્ને શબ્દો મોટા ભાગે એકબીજાને બદલે વપરાતો જોઈએ છીએ. પારિભાષિક રીતે આ બન્ને શબ્દોના અર્થ જુદા છે.

શહેરની વ્યાખ્યા ઘણા વિદ્વાનોએ આપી છે. વિવિધ દેશોમાં કોઈ પણ વસાહતને શહેર (URBAN) કહેવા માટે કેટલાંક નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. ડેનમાર્ક, ફિનલેન્ડ તથા સ્વિડનમાં માત્ર 200 કુલ વસ્તી હોય તેવી વસાહતને શહેરનો દરજ્જો આપવામાં આવે છે. કેનેડામાં 1000 વસ્તીએ અને યુ.એસ.એ. માં 2500 કુલ વસ્તીવાળી વસાહતને શહેર ગણવામાં આવે છે. જાપાનમાં 30,000 વસ્તી ધરાવતી વસાહતને શહેર કહે છે.

ભારતમાં શહેરી વસાહત માટેનો માપદંડ :

(1) કુલ જનસંખ્યા 5000થી વધુ હોય.

(2) વસ્તીની ગીચતા પ્રત્યેક ચો કિમી દીઠ 400થી વધુ હોય.

(3) 'કામ કરનારા' લોકોના 75 ટકાથી વધુ પુરૂષો બિનખેતીકીય આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા હોય.

આ ઉપરાંત નગરની કુલ વસ્તી 10 લાખ અથવા તેથી વધુ થાય ત્યારે તેને મહાનગર કહે છે. મેક્સિકો સીટી, ટોકિયો, ન્યૂયોર્ક, શાંઘાઈ, લંડન, દિલ્લી, મુંબઈ, કોલકાતા, ચેન્નઈ, અમદાવાદ, સુરત વગેરેનો સમાવેશ મહાનગરોમાં થાય છે.

શહેરી વસાહતોનું કાર્યકારીતાના આધારે વર્ગીકરણ :

શહેરી વસાહતની કાર્યકારીતા એટલે કોઈપણ વસાહતની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ. અહીં 'પ્રવૃત્તિ' એટલે મુખ્યત્વે આર્થિક પ્રવૃત્તિ એવો અર્થ સૂચિત છે. ગ્રામ્ય વસાહતમાં ખેતી એ જ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. તેથી ત્યાં અન્ય કોઈ પ્રકારની કાર્યકારીતા અપેક્ષિત નથી, પણ શહેરી વસાહતમાં ખેતી સિવાયની અનેક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ શક્ય છે. વિવિધ કાર્યકારિતાને આધારે શહેરોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

(1) વહીવટી કેન્દ્ર : કોઈ શહેર તેના વહીવટી દરજ્જાને લીધે ઘણું જાણીતું બન્યું હોય છે. રાજ્યોના પાટનગર તેનાં ઉદાહરણો છે. પ્રદેશ, જિલ્લા કે તાલુકા ક્ષેત્રનો વહીવટ કરવા માટે કોઈ એક મથકને પસંદ કરવામાં આવે છે. તેવા મથકને વહીવટી કેન્દ્ર કહે છે. કોલકાતા, લંડન, રોમ વગેરે અનેક શહેરો જે તે પ્રદેશનાં વહીવટી વડાં મથકો છે. ચંદીગઢ તથા ગાંધીનગર આ બન્ને નવ-આયોજિત વહીવટી નગરો છે.

(2) સંરક્ષણ કેન્દ્ર : મધ્યયુગમાં કેટલીક રાજધાનીઓ અને અન્ય થોડાં શહેરો તેમની સંરક્ષણને લગતી કામગીરીને લીધે જાણીતાં બન્યાં હતાં. આવા નગરમાં સૈન્યનો કાયમી વસવાટ અને તેને લગતી સુવિધાઓની પ્રાપ્તિ મુખ્ય હેતુ હોય છે. પૂણે નજીક આવેલું ખડકવાસલા તેમજ દેહરાદૂન આ શ્રેણીમાં આવતાં શહેરો છે. આ ઉપરાંત જોધપુર કિલ્લાનગર તરીકે, મહું છાવણીનગર તરીકે તથા કોચી નૌ-સેના કેન્દ્ર તરીકે જાણીતાં છે.

(3) સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર : કેટલાંક શહેરો તેમની વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક પ્રતિભા અને પરંપરા માટે સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો બન્યાં છે. તે ધર્મસ્થાન, ઐતિહાસિક ઈમારતો, સંગીત અથવા અન્ય કોઈ લલિતકળા, શિક્ષણ કેન્દ્ર વગેરે

'સંસ્કૃતિદર્શક ખાસિયત' ધરાવે છે. પ્રાચીન સમયથી વારાણસી, મક્કા, જેરૂસલેમ અને વેટિકનસિટી વગેરે ધાર્મિક સ્થળો તરીકે જાણીતાં છે. કોટા, અલીગઢ, વલ્લભવિદ્યાનગર, વિસનગર, મોડાસા વગેરે શહેરો શૈક્ષણિક કેન્દ્રો છે.

(4) ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર : ખનન તથા વિનિર્માણ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રોમાં શહેરોનો વિકાસ થયો છે. કાલગુર્લી, ધનબાદ તથા ખેતરી ખનન શહેરો છે. કાનપુર અને રાજકોટ જેવા શહેરો વિનિર્માણ કેન્દ્રો છે. કેટલાક નગરોનો વિકાસ ઉદ્યોગની સ્થાપનાને કારણે થયો છે જેમ કે જમશેદપુર, કાનપુર, દુર્ગાપુર, પિટ્સબર્ગ, મોદીનગર, અંકલેશ્વર અને મોરબી વગેરે.

(5) વ્યાપાર અને પરિવહન કેન્દ્ર : પ્રાચીન સમયથી કેટલાંક શહેરો વ્યાપારનાં કેન્દ્રો તરીકે મહત્વનાં રહ્યાં છે. જર્મનીમાં ડુલેસડૉર્ફ, કેનેડામાં વિનિપેગ, ઈરાકમાં બગદાદ, ભારતમાં આગરા, જેસલમેર વગેરે શહેરો મહત્ત્વનાં વ્યાપારી કેન્દ્રો રહ્યાં છે. કેટલાક શહેરોનો વિકાસ પરિવહનના આધારે થયો છે. બંદર શહેરો દરિયાકિનારા પર આવેલાં આયાત અને નિકાસનાં કેન્દ્રો છે. નેધરલૅન્ડમાં રૉટરડૅમ, ઓમાનમાં ઍડન, ભારતમાં મુંબઈ વગેરે આ પ્રકારનાં કેન્દ્રો છે.

આ ઉપરાંત શહેરની કાર્યકારીતાને આધારે વિનિમય અને વિતરણ કેન્દ્ર, ઉત્પાદક કેન્દ્ર, પર્યટન કેન્દ્ર વગેરે પ્રકાર પાડી શકાય.

શહેરીકરણની સમસ્યાઓ

ભારતમાં આઝાદી પછી શહેરીકરણ પ્રક્રિયા ખૂબ જ વેગીલી બનેલી જોવા મળે છે. શહેરીકરણને પરિણામે ગ્રામીણ અને શહેરી બંને પ્રકારની વસાહતો પર દૂરગામી અસરો પડી છે.

વિશ્વમાં શહેરીકરણની પ્રક્રિયા ઝડપથી વધી રહી છે. વિશ્વમાં સૌથી વધુ શહેરીકરણ અમેરિકા, યુરોપ, ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડમાં જોઈ શકાય છે. આ અતિ ઝડપી થયેલા શહેરીકરણે કેટલીક સમસ્યાઓનું સર્જન કર્યું છે.

શહેરીકરણના પરિણામે ગેરકાયદે ઝૂંપડપટ્ટીઓ અને ગંદી વસાહતો અસ્તિત્વમાં આવી છે. વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં આવી વસાહતો નિર્માણ પામી છે ત્યાં ત્યાં શહેરી જીવન પીડાજનક બની રહ્યું છે. વિશ્વમાં આજે લગભગ 60 કરોડથી વધુ લોકો શહેરમાં અસુરક્ષિત જીવન જીવી રહ્યા છે.

વિકાસશીલ દેશોમાં વર્તમાન શહેરીકરણની પ્રક્રિયાને પરિણામે ગ્રામીણ ક્ષેત્રોની યોગ્ય શ્રમશક્તિ છીનવાઈ ગઈ છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં આવાસ, પ્રદૂષણ, ગટર વગેરે સુવિધાઓના પ્રશ્ન હોતા નથી. તેની સામે શહેરી વસાહતોમાં આવાસ, પરિવહન, સ્વાસ્થ્ય અને સાર્વજનિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવાની જવાબદારી વહીવટી તંત્રની હોય છે. જે સંપૂર્ણપણે પૂરી કરી શકાતી નથી પરિણામે પ્રદૂષણ, ટ્રેફિક, સ્વાસ્થ્ય, અસામાજિક પ્રવૃત્તિઓ વગેરે પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવે છે. આ બન્ને સ્થાને ગામડાં અને શહેરો પર ગુણવત્તાયુક્ત જીવનનો હ્રાસ થયો છે. આફ્રિકામાં ફક્ત એક તૃતીયાંશ ઘરોમાં પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા છે. વિકાસશીલ દેશોમાં મોટા ભાગનાં શહેરોમાં કેટલીક વસ્તી નિમ્નસ્તરનાં ઘર અથવા ફૂટપાથ પર રહે છે. ભારતમાં 10 લાખ કે તેનાથી વધારે વસ્તી ધરાવતાં શહેરોમાં ચારમાંથી એક નાગરિક ગેરકાયદેસર વસાહતમાં રહે છે. આ સંખ્યામાં સતત વધારો થતો રહ્યો છે.

ગેરકાયદેસર વસાહતો સામાન્ય રીતે શહેરી ક્ષેત્રનો એક ભાગ છે. જ્યાં અત્યંત ગરીબ લોકો રહે છે. તેઓ પોતાનું ઘર ખરીદવા માટે અસમર્થ હોય છે. આથી તે લોકો ખાનગી કે સાર્વજનિક ખાલી જમીન પર વસતા હોય છે. આ વસાહતોમાં પરંપરાગત બનાવી લીધેલા સ્વનિર્મિત, અનિયમિત ઝૂંપડાંનો સમાવેશ થાય છે.

ગેરકાયદેસર વસાહતોમાં મોટાભાગે એવા લોકો રહેતા હોય છે કે જેઓની વાર્ષિક આવક ઘણી ઓછી હોય. આ લોકોમાં મોટો ભાગ અન્ય સ્થળોએથી આવેલો હોય છે. પરંતુ કેટલાક લોકો તો બે-ત્રણ પેઢીથી રહેતા હોય છે. ગેરકાયદેસર બનતી વસાહતોમાં ગેરકાદેસરતાને કારણે ન્યૂનતમ સેવાઓ તથા સુવિધાઓ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. આથી પાણી, સ્વચ્છતા, વીજળી, સડક, ગટરો, શાળાઓ, સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો તથા બજાર વગેરે નો અભાવ હોય છે અથવા ગેરકાયદેસર રીતે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી હોય છે.

આવી વસાહતોમાં ભૌતિક તેમજ સામાજિક પરિસ્થિતિ અત્યંત ખરાબ હોય છે. અહીં રહેતા લોકોનું પારિવારિક જીવન સંતોષકારક હોતું નથી. આવી વસાહતોમાં પ્રકાશ, ચોખ્ખી હવા, શૌચાલય અને બાથરૂમ તેમ જ ગંદા

પાણીના નિકાલની સુવિધાઓનો અભાવ હોય છે. આજુબાજુ ભેજવાળું વાતાવરણ હોય છે. રહેઠાણ મરામતની જરૂરિયાતવાળું હોય છે. આ વસાહતોમાં આગ લાગવાની સંભાવના રહે છે. અત્યંત ગીચતાને કારણે આનંદપ્રમોદ માટે ખુલ્લા સ્થાનનો અભાવ હોય છે. ભારતમાં ધારાવી (મુંબઈ) સૌથી મોટી ઝૂંપડપટ્ટી વસાહત છે.

છૂટી-છવાઈ માનવ વસાહત

સામાન્ય રીતે પર્વતીય પ્રદેશો, રણપ્રદેશો તથા ઉચ્ચભૂમિ પ્રદેશોમાં છૂટી-છવાઈ વસાહતો જોવા મળે છે. આ ઓછાં ઘરોવાળી વસાહત હોય છે. અહીં રહેતા લોકો કોઈ એક સાંસ્કૃતિક લક્ષણોથી એકબીજા સાથે જોડાયેલા હોય છે. આફ્રિકામાં આવી છૂટી-છવાઈ વસાહતો મોટી સંખ્યામાં છે. ભારતમાં ઉત્તર કર્ણાટક, હિમાચલ પ્રદેશ, સિક્કિમ તથા પશ્ચિમ બંગાળના ઉત્તર ભાગોમાં તેમજ ગુજરાતમાં પૂર્વીય ડુંગરાળ પટ્ટીમાં આવી વસાહતો છે. ચીનના પર્વતીય પ્રદેશોમાં આવાં છૂટાં-છવાયાં ઘરોનાં જૂથ જોવા મળે છે.

સ્વાભાવિક છે કે છૂટી-છવાઈ વસાહતોનું નિર્માણ એવા સ્થાને થાય છે જ્યાં પ્રાકૃતિક મુશ્કેલીઓ હોય તેમ જ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઓછા પ્રમાણમાં થઈ શકતી હોય.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ આપો :

(1) ગ્રામીણ માનવ વસાહત પ્રણાલી વિશે સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

(2) શહેરી વસાહત એટલે શું ? તેના કાર્યકારીતાના આધારે પ્રકાર જણાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) વસાહતના મુખ્ય બે પ્રકારો વિશે નોંધ લખો.

(2) શહેરી વસાહતોના માપદંડ જણાવો.

(3) શહેરીકરણની સમસ્યાઓ જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યોમાં આપો :

(1) માનવની ખોરાક પછીની બીજી અનિવાર્ય જરૂરિયાત કઈ છે ?

(2) ગ્રિફિથ ટેઈલરે વસાહતની કઈ વ્યાખ્યા આપી છે ?

(3) વસાહતના બે મુખ્ય પ્રકારો કયા છે ?

(4) ત્રિકોણીય પ્રણાલી મુખ્યત્વે ક્યાં નિર્માણ પામે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો :

(1) માછીમારી કરતા લોકોની વસાહત કઈ પ્રણાલી ધરાવે છે ?

(અ) લંબચોરસ (બ) નિહારિકા (ક) તારક (ડ) ચક્રીય

(2) ભારતમાં 'શહેર' માટે વસ્તીનો માપદંડ કેટલો છે ?

(અ) 10000 (બ) 1000 (ક) 5000 (ડ) 500

(3) નીચેનામાંથી સંરક્ષણ કેન્દ્ર કયું છે ?

(અ) મુંબઈ (બ) વડોદરા (ક) ખંભાત (ડ) દેહરાદૂન

પ્રવૃત્તિ

- તમારા ગામની વસાહતનું રેખાચિત્ર બનાવો.
- તમારા શહેરમાં આવેલ કોઈ ઝૂંપડપટ્ટી-વસાહતની મુલાકાત લો અને તેની સમસ્યાઓ જાણો.